

---

*М.Є. Максюта,
доктор філософських наук,
професор Національного аграрного університету*

ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ І САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ: ДО ПРОБЛЕМ АКТУАЛІЗАЦІЇ

Освоєння навчальних предметів – складний процес поступового їх перетворення у надбання особистості, яка формується завдяки системі виховально-навчальної діяльності. При цьому створюються передумови з використанням відповідних форм і методів активізації діяльності та самодіяльності студентів. Однак, якими б ефективними, прогресивними не були лекції та семінари, провідною є самостійна навчальна робота. Сучасний педагогічний процес покликаний бути “простором” самовиявлення, саморозвитку, самоутвердження особистості. Із застосуванням відповідних методів, форм, прийомів викладач організовує, цілеспрямовує діяльність і самодіяльність студентів, завдяки чому вони ефективніше засвоюють знання, формують відповіді, уміння та навички. Самодіяльність – це робота “з навчальною літературою поза основним розкладом”, “систематична, планомірна, цілеспрямована робота студента у процесі аудиторних, обов’язкових за розкладом занять, коли він слухає і самостійно конспектує лекції; на практичних і лабораторних заняттях”, “основа вищої освіти” [1, 45]. Спрямована на розв’язання конкретно визначених завдань, вона забезпечена концентрацією індивідуальних інтелектуальних можливостей, знань, умінь і навичок мислення, актуалізацією життєвого досвіду, світоглядних орієнтів і здійснюється без безпосередньої участі викладача. Відповідно до вимог реалізації виховально-навчального процесу виокремлюються – підготовча, тренувальна, узагальнююча, повторювальна, контрольна [1, 45] самостійні навчальні роботи. Завдяки їм розвивається самостійність – “ї як сукупність певних умінь та навичок, і як риса характеру” [7, 129], особистісне ставлення до знань.

На самостійність студента мають бути розраховані реалізація змісту освіти, удосконалення методів і форм виховально-навчальної діяльності. Ефективна організація самостійної роботи, ретельне, цілеспрямоване використання усіх її можливостей максимально сприятливі для пробудження розуміння позиції кожного в сучасному надскладному динамічному світі як активного творця, коли безперервно й стрімко змінювані цілі і є, по суті, реалізацією самостійності та відповідальності. Якщо самостійність – присутній складовий “структури особистості сучасного спеціаліста вищої кваліфікації” [7, 123], то, природно, наскрізною для педагогічного процесу є самостійна, активно-творча позиція студента.

Особливо дієвою є її роль в освоєнні філософських знань, що зумовлено як особливостями останніх, так і специфікою даного процесу. Творча природа, особистісний характер, “персональність” (М.Бердяєв) філософії потребують самостійності, максимальної зосередженості, усамітненості. Завдання філософської підготовки молодих фахівців, наукових кадрів полягає в тому, щоб за допомогою глибокого осмислення філософських знань виробити, сформувати, удосконалюючи, вміння теоретичного мислення, навички філософсько-світоглядних узагальнень. А це великою мірою здійснимо завдяки самостійній роботі із навчальною, навчально-методичною, філософською літературою – як організованого, спрямованого методично виробленими засобами і формами самостійного пошуку істини. Тому в сучасних дослідженнях вона і поціновується досить високо. “Методичною основою курсу філософії може бути лише самостійна робота студентів з оригінальними текстами, їх індивідуальне і, можливо, групове обговорення з викладачем” [2, 154; див. також: 1; 3; 5]. Прикметно, що з

ускладненню завдань сучасної системи освіти, посиленню вимог до фахівців у контексті виховально-навчального процесу роль самостійної роботи з освоєння філософії постійно зростає. Важливо враховувати, що саме вона, сприяючи поглибленню знань, удосконаленню вмінь та навиків культури філософського мислення, є разом з тим і спонукальним засобом подальшої освіти – як філософської, так і загальнотеоретичної.

Відтак актуалізуються завдання виявлення, реалізації чинників, шляхів оптимальної організації самостійної навчальної роботи студентів у процесі освоєння філософії і, чи не в першу чергу, – під кутом зору особистіснотворчої спрямованості. Адже навчальний зміст курсу філософії “матиме сенс лише у контексті духовно-практичних процесів із самовиховання особистості. Системність філософії виявляється як особливий порядок прилучення до філософських проблем, розпізнавання їх як власних екзистенційних проблем, які раніше чи пізніше підводять студентів до “вічних питань”. Завдання філософії – раціонально експлікувати цей перехід...” [2, 152]. По суті, центральною в цьому “порядку” є самостійна робота студента з філософськими джерелами. Вивчаючи самостійно науково-методичну, філософську літературу, поринувши в атмосферу філософських роздумів відомих мислителів, поставши один-на-один із пошуками істини в історії філософії, студент має можливість переконатися в її життєвому значенні, зрозуміти безмежжя особливостей і складність мислительних пошуків. Завдяки самостійній роботі інтелект стає більш відкритим до знань, філософських положень, у студента з’являються і зміцнюються нові інтереси і потреба їх збагачення. А в підсумку глибше, істотніше, вичерпніше, із більшим розумінням сприймається лекційний матеріал, активізуються семінари, науково-дослідна робота молоді, скажімо, підготовка та участь у науково-практичних конференціях. Адже освоєвані при цьому філософські проблеми сприймаються під кутом зору вироблених у процесі самостійної роботи знань, на лекціях і семінарах у студентів з’являються питання, що спонукає до подальшого дослідження та аналізу, наприклад, засобами наукових повідомлень, рефератів, тез виступів на конференціях.

А це, у свою чергу, відкриває ширші можливості педагогічного впливу на освоєння філософії, активного застосування нових методів, форм, прийомів. Скажімо, якщо викладач пропонує продуктивні питання, враховуючи зніціюваний самостійною роботою інтерес студентів до філософських положень, він актуалізує у них вміння і навички стисло, змістовно синтезувати загострені положення у формі питання, що має органічно вписуватися у висвітлювані на даній лекції проблеми. Отже, студенти запрошуються до діалогу, до спільного із викладачем пошуку істини. У цьому, принагідно слід зауважити, виявляється також здатність до педагогічної імпровізації. Крім того, деякі з порушених питань доцільно винести на семінарське заняття і розглянути, скажімо, у формі альтернативних повідомлень або запропонувати підготувати короткий письмовий виклад думок із подальшим взаєморецензуванням відповідей та аналізом їх зіставлення на семінарських заняттях. Залежно від педагогічного досвіду, рівня педагогічної майстерності викладача такі методичні прийоми є ефективними засобами взаємопоєднання лекцій, семінарів та самостійної роботи студентів. Адже, щонайперше, вони увиразнюють роль останньої у викладанні філософії [8]. Самостійна робота, з одного боку, глибоко закорінена у педагогічному процесі з його жорсткими нормами та вимогами, а з іншого – відкриває ширші можливості для вільного, ненав’язливого, розважливого ставлення до філософії, вироблення вмінь і навиків самостійно, поглиблено вивчати проблеми, що викликали підвищений інтерес. А це розвиває індивідуальні інтелектуальні особливості кожного студента, його схильності до наукового дослідництва (скажімо, завдяки участі у філософському гуртку, підготовці під керівництвом викладача до загальноуніверситетських, міських студентських науково-практичних конференцій тощо) [9].

Важливу роль в активізації самостійної роботи з філософії відіграє філософський тренінг [6], як виконання спеціально підготовлених вправ. Завдяки останнім виробляються

навики самостійного, більш-менш вичерпного світоглядowego охоплення дійсності, вміння розглядати крізь призму філософсько-світоглядowego знання процесу, події та явища. Мислення має бути підготовлене, треноване, щоб володіти подібними здібностями. Ефективним тренувальним засобом можуть і повинні служити зразки філософської спадщини завдяки систематизації і включенню їх у вправи. Відповідь на кожну з цих вправ (чи, можливо, їх альтернативи) формулюється також із врахуванням результатів вивчення відповідних розділів навчальної, навчально-методичної літератури. Але головне при цьому те, що з'являється потреба на основі власних мислительних зусиль відшукувати відповіді на поставлені питання. Це сприяє пробудженню вміння самостійно робити узагальнення та висновки, виробленню навиків інтенсивної інтелектуальної праці. Важливою вимогою є й те, що відповідь на кожну наступну вправу спирається на результати висвітлення питань попередньої, а відтак, поступово "нарошуючи" потенціал формулювання, узагальнення відповідей, студент збагачує свої філософські знання та вміння.

Самостійна навчальна робота має бути систематичною формою залучення до освоєння філософії. Тому принципово важливо, щоб вона формувалася, удосконалювалася впродовж усього процесу викладання філософії. Завдяки вмілому застосуванню відповідних методичних прийомів треба зацікавити студентів особливостями філософських знань, тим, що філософія життєво важлива для людини.

Самостійна навчальна робота буде ефективною, якщо їй передуватимуть спеціально організовані консультації, на яких викладач ознайомлює студентів із конче потрібними для цього навиками. Змістовність, чіткість, зрозумілість настанов викладача великою мірою забезпечують успіх такої роботи студентів. Настановча робота, зокрема, спрямовується на те, щоб вони, студенти, глибше збагнули роль книги як у житті людини, так і у формуванні філософського мислення. "Людське буття не лише у світі, воно не лише *in-der-Welt- Sein* (буття-в-світі), але й *Zum-Buch-Sein* (буття-в-книзі), у відношенні до натхненного Слова, до цього настільки ж значущого для нашого життя оточення, як і вулиці, будинки, одяг" [4, 133].

Важливим складовим методикою організації і проведення самостійної навчальної роботи є обґрунтоване в межах тієї чи іншої форми змістовне, лаконічне і приступне для студентів визначення її мети, завдань, найбільш раціональних шляхів, засобів, підходів, прийомів (включно із альтернативними, що розраховано на індивідуальні особливості інтелектуальної праці) та очікуваних результатів її реалізації. Наголос при цьому робиться на самостійності кожного студента у розв'язанні поставленого завдання, на тому, що ефективність самостійної навчальної роботи закорінена в здатності сконцентрувати всі зусилля на зосередженому, розважливому, продуманому підході, на тому, що чим вищий рівень самостійності у реалізації поставлених завдань самостійної навчальної роботи, тим продуктивнішою є робота на лекціях і семінарах, тим глибше студенти оволодівають філософськими знаннями, а також, підкреслимо, вміннями та навиками розумової праці, що, у свою чергу, є позитивною передумовою подальшого освоєння інших навчальних дисциплін, формування особистості фахівця. Важливою вимогою вивчення, засвоєння навчально-методичної, філософської літератури є уважне читання, переосмислення прочитаного, а не бездумне переписування, скажімо, під час підготовки відповіді на питання семінарського заняття. Нотатки, безперечно, можуть і повинні здійснюватися, але занотовуються передусім і в основному ключові положення, смисли висновків та узагальнень, суть філософських проблем, апелюючи до яких на семінарах, конференціях, диспутах, колоквиумах, студент має можливість чітко, змістовно, адекватно висвітлити суть саме даної проблеми. А цьому передуює проникнення в глибинні смисли освоєваних питань, виявлення і розуміння їх особливостей. Розважливість, послідовність, тактовність стають визначальними рисами мислення. Вкрай важливо ретельно простежити за розвитком смислу філософського положення, сприйняти його особливості, ігнорування яких обертається неадекватним його витлумаченням. Недисципліноване мислення не

здатне до змістової перебудови у “ритмі” смислів освоєваних положень, є “стороннім” щодо них. А дисципліноване мислення високої культури, узвичаєне у їх стихії, вільне овоювати світоглядів мислительні орієнтири.

Уміння та навик опрацювання філософських першоджерел є важливим складовим самостійної навчальної роботи. Серед “правил” такого опрацювання студентам пропонують: 1) максимальне зосередження над текстом; 2) намагання віднайти головну ідею, абстрагуватися від решти положень; 3) ретельно проаналізувати логіку розвитку певної ідеї; 4) постійно переконуватися в послідовності мислення, “утриманні” визначеної ідеї; 5) “переживати” сприймані, осмислювані знання як істотно важливі. Останнє є безсумнісно важливим синтезуючим чинником самостійної навчальної роботи, позаяк освоєвані знання, вміння, навик трансформуються виробленням ставлення до філософських знань у цілому, глибшим їх розумінням, а отже, і прийняттям їх як життєво важливих [1].

Чинником, що активізує самостійну роботу з освоєння філософських знань, є лекції, які, у свою чергу, спрямовуються визначеними, конкретизованими викладачем завданнями. Зокрема, в настановах наголошується, що освоєння лекційного матеріалу, а відтак і всього навчального курсу, значно полегшується за умови підготовки до кожної наступної лекції. Сприятливим є ознайомлення студентів з конспектом попередньої лекції, коли свідомість зорієнтовується на сприймання нової проблематики лекції наступної. При цьому, зрештою, збагачується досвід філософського знання, поглиблюється освоєння “наскрізних” положень його розвитку в межах навчального курсу. Логіка останнього може й має бути використана викладачем з метою підвищення інтересу студентів до філософської проблематики, зокрема, з метою сприяння усвідомленню важливості глибокого розуміння цієї логіки та істотної ролі самопідготовки до лекцій. Увагу студентів доцільно звернути й на те, що попередня підготовка спонукає до вироблення навиків “розпізнавання” викладених у лекції теоретичних положень, кожне з яких, цілком природно, викладач не завжди має можливість змістовно вичерпно пояснити.

Безперечно, центральне місце в цій самопідготовці посідає конспект лекцій. Але істотну роль покликані виконувати й підручники, посібники, а також спеціально підготовлені, відповідно до змісту навчального курсу, хрестоматії, завдяки яким студенти мають змогу ознайомитися із філософськими положеннями в межах питань кожної наступної лекційної теми і, отже, сприймати останні, вже володіючи певними знаннями. При цьому студенти значно уважніше, ретельніше прослуховують і занотують лекційний матеріал, намагаючись осмислити, з'ясувати питання, що, безперечно, з'являлися у них у процесі самостійного попереднього ознайомлення із філософськими текстами. А лекції стають більш інформаційними, відкриваються ширші можливості для розв'язання проблемних ситуацій, самостійна робота краще синтезує процес викладання та освоєння філософії. Конспектування лекцій мобілізує студентів, розвиває у них увагу, мислительні здібності, розуміння суті питання, вміння розпізнавати головне, відокремлювати його від другорядного та стисло зафіксувати висловлене викладачем. Тому викладач звертає увагу студентів на те, що просте, на перший погляд, конспектування лекцій насправді є творчим процесом, потребує відповідних інтелектуально-вольових та фізичних зусиль, супроводжується глибоким впливом на психіку, мислення, пам'ять слухачів. Навик та уміння, що розвиваються, зміцнюються завдяки лекціям, можуть і повинні активно застосовуватися в процесі самостійної роботи, надавати їй змістовності, доцільності, дисциплінованості. Конспект лекцій є авторською роботою студента, пов'язаною з предметно-змістовим сприйняттям, опрацюванням навчального матеріалу. Між міркуваннями викладача, висловленими ним філософськими положеннями і конспектом лекцій – його знання, інтелект, зосередженість, зорієнтованість на з'ясування, освоєння та відображення лекційного матеріалу. За винятком виокремлених викладачем точних визначень теоретичних положень, новітньої наукової інформації, цей матеріал стисло, узагальнено, як, на його погляд (і на чому артикулює викладач), головне, студент

фіксує самостійно. Кожна лекція – це напружена інтелектуальна праця; вона розвиває, зміцнює вміння змістового возз'єднання проблем, висвітлюваних на ній, із попередніми знаннями та проблемами, з'ясування філософсько-світоглядкової суті нових ідей. Останні досить часто викликають нові питання. Студентів доцільно зорієнтовувати на те, що цілком природно схожі місця в лекційному матеріалі потребують повернення до них наприкінці лекції за додатковими роз'ясненнями викладачем, а також на семінарах, консультаціях і особливо ж у процесі самостійної роботи, коли всі отримані пояснення треба осмислювати та переосмислювати.

На ці аспекти освоєння філософії викладач звертає увагу студентів, даючи відповідні настанови. Він також стимулює самостійну роботу, коли наголошує на необхідності під час освоєння філософських знань всіляко відмежовуватися від безпосередньо даного, від емпіричних фактів і шляхом послідовних розмислів намагатися віднаходити найчастіше глибоко прихований сенс прочитаного.

Важливою складовою методики організації і проведення самостійної роботи студентів, яка відповідає вимогам розвиваючого навчання, як ми вже зазначали, є системність. Вона забезпечується використанням, з одного боку, наскрізних для всього процесу форм вивчення філософії, а з іншого, таких, що зніціюють певний рівень незалежності від викладача та потребують самостійного розв'язання дедалі складніших навчальних завдань. “Наскрізними” і водночас такими, що відкривають можливості врахування індивідуальних можливостей кожного студента, є, скажімо, форми самостійної роботи, що практикуються упродовж семестру: 1) вивчення першоджерел; 2) розв'язання пошукових завдань; 3) “філософський стословець” – підготовка кожним студентом упродовж семестру філософського словника обсягом близько ста ключових слів (залежно від рівня знань, інтересів), що стосуються однієї з фундаментальних філософських проблем; 4) підготовка тематичного, конкурсного реферату; 5) “філософські розмисли” – стислий, лаконічний виклад на кількох сторінках із врахуванням освоєних знань з конкретних філософсько-світоглядкових питань, розуміння долі української культури і філософії і т.д. (типовий приклад: “Перспективи і альтернативи “всесвітнього села”: мої міркування”).

Методика організації і проведення самостійної навчальної роботи включає питання вироблення у студентів навиків та вмінь опрацювання наукової літератури, конспектування творів класиків філософської думки, а також – навиків та вмінь самостійної постановки і вирішення філософських проблем. Опосередковуючу, синтезуючу роль при цьому виконує розв'язання “пошукових завдань”, які є “своєрідним орієнтиром у процесі пошуку в тексті як головних думок, так і аргументів на доказ своїх твержень і висновків. Виконання таких завдань “організує” процес розмислів над текстом, активізує розумові операції, розвиває риси творчої особистості, допомагає студенту самостійно здобувати знання” [10, 97]. Здійснювана у даній формі самостійна робота організовує, дисциплінує, увиразнює дослідницький потенціал і, що особливо важливо, – репрезентує нові присутні засоби ефективного цілеспрямованого індивідуального впливу викладача на самостійну роботу (скажімо, засобами варіювання формулюваннями пошукових завдань, у тому числі і з врахуванням можливостей та інтересів кожного студента). “Так, щоб читання і конспектування першоджерела було не механічним, а вдумливим, викладач має поставити перед студентами завдання – віднайти відповіді на низку питань і занотувати їх. Фактично це й буде конспектуванням” [10, 97]. Ще раз слід наголосити, що завдяки цьому освоєння (читання, конспектування) студентами першоджерел супроводжується самостійним виявленням, увиразненням сенсозначень ключових філософських питань та висловлювань; поступово кожне з них використовується в контексті відповідного сенсу, а мислення в цілому набуває ознак логічності та аргументованості.

Разом з тим вироблені в процесі розв'язання пошукових завдань знання, вміння та навички опрацювання філософської літератури, освоєння суті філософських проблем

закріплюються, поглиблюються, розвиваються завдяки наступним формам самостійної роботи – складанню “стословця”, написанню рефератів та філософських роздумів, виконання яких організовується та спрямовується викладачем у відповідних настановах.

У свою чергу досвід самостійного опрацювання філософських питань у таких формах зреалізовується на семінарських заняттях, на студентських диспутах, науково-практичних конференціях та ін.

Отже, самостійна навчальна робота, в аудиторному та позааудиторному навчанні, великою мірою здатна визначати успіх педагогічного процесу, зокрема викладання філософії. По суті, саме від рівня її розвиненості залежить реалізація форм і методів навчання – вона увиразнює, зміцнює, розвиває активно-творчі, інтелектуально-вольові здібності студента. Питання її організації в умовах сучасного формування гуманістичної педагогічної парадигми не можуть не бути в центрі науково-методичної роботи. Зокрема, подальшого поглибленого дослідження потребують проблеми системності самостійної навчальної роботи, поетапності і спадковості застосування конкретних її форм – конспектування першоджерел, вивчення навчально-методичної літератури, підготовка повідомлень, “стословця” та філософських роздумів, письмові контрольні роботи і т.д.

ЛІТЕРАТУРА

1. Организация самостоятельной работы студентов в условиях интенсификации обучения. – К., 1993.
2. Дрыгин М.А., Лехнер Е.А., Чёрная Е.Г. Философия в вузе: альтернативный путь? // Филос. науки. – 1991. – № 6.
3. Козаков В.А. Самостоятельная работа студентов и её информационно-методическое обеспечение. – К., 1990.
4. Левинас Э. Философия, справедливость и любовь // Филос. науки. –1991. – № 6.
5. Михайленко В.Г., Михайленко С.В., Свищова О.В. Про підвищення активності самостійної роботи студентів // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія”. – Х., 1998. – Т. 4.
6. Максютя М.Є. Філософський тренінг: Навч.-метод. посіб для студ. екон. спец. вищ. агр. закл. освіти. – К., 1998.
7. Основы педагогики и психологии высшей школы. – М., 1986.
8. Сафьянов В.И. О нетрадиционных формах организации занятий по философии // Филос. науки. – 1991. – № 6.
9. Нелеп А.Т. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии. – К., 1973.
10. Судовикова Н.Д., Яненко В.И. К вопросу о самостоятельной работе студентов над первоисточниками // Перестройка преподавания общественных наук: Опыт и проблемы. – К., 1990.